

a magyar/székely zászló. A kötetet pedig sokszori használatra tervezték, a kemény borító és a fűzött (nem ragasztott!) lapok a garancia arra, hogy a második felnyitáskor nem fog darabjaira hullani a könyv.

A szerzőknek szerencséje van: ha előkerültek már azóta az e kötetbe kí-

vánkozó adatok, majd közölhetik a következőkben, az orgona-Linux-program még nyitva van. Nem marad más hátra, csak megköszönni az eddigi munkát, kívánni, hogy az utolsó kötetig minden adat előkerüljön, s nekünk meg kérni és várni a folytatást.

Sipos Dávid

Dávid Ferenc és a kortárs prédikációirodalom: A reformáció első generációi, szerk. LOVAS Borbála és SZIGETI MOLNÁR Dávid (Budapest: A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2022), 249 pp.

A *Dávid Ferenc és a kortárs prédikációirodalom...* című tanulmánykötettel egy fiatal kutatócsoport lép az unitarizmus történetével foglalkozó szakmabeliek és az érdeklődő nagyközönség elé. A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport és a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet közös kiadásában megjelent kötet ugyanis a 2020 óta működő, jelentős részben fiatal unitarizmuskutatókat tömörítő csoport 2021 áprilisában megrendezett online konferenciájának anyagát tartalmazza. A kötet egyik szerkesztője a kutatócsoport vezetője, Lovas Borbála, aki Enyedi György unitárius püspök prédikációiból több kötetnyit adott ki tudományos igénnyel, s e szöveganyag hagyományozódásának feltárása terén is jelentős eredményeket ért el. Szerkesztőtársa az unitarizmus kora újkori történetéről számos fontos

tanulmányt publikáló szegedi irodalomtörténész, Szigeti Molnár Dávid. A tanulmányok szerzői között a kutatócsoport tagjai és az unitárius egyház- és irodalomtörténeti kutatások nagyjai mellett más felekezetek kora újkori prédikációs anyagával foglalkozó kutatók is szerepelnek. Ugyanis a kötet a korai unitárius prédikációirodalmat és prédikációs gyakorlatot a többi erdélyi, illetve magyarországi felekezet az unitáriusokénál már jobban feltárt szentbeszédeinek kontextusában és azok kutatástörténetének módszertani eredményeit is kamatoztatva vizsgálja.

A könyv szerkesztői ennek a felekezeti tagolódásnak megfelelően sorolták három nagyobb tematikus csoportba a kötetbe foglalt tizenkét tanulmányt. Az első – és természetesen legterjedelmesebb – egység Dávid Ferenc prédikátori tevékenységével és az unitáriusok prédikációs gyakor-

latával foglalkozó öt írást tartalmaz. A másodikban a 16. századi katolikus beszédekről olvashatunk két szöveget, míg az utolsó egység négy szerzője a lutheránus és református prédikálás első évtizedeinek termését vizsgálja.

A kötetet s egyben a 16–17. századi unitárius prédikációs gyakorlatot vizsgáló egységet Balázs Mihály tanulmánya nyitja. A megtisztelő első helyel nemcsak a szerző vitathatatlan szakmai tekintélyének, az unitárius egyház és teológiai gondolkodás történetének kutatásában szerzett, hazai és nemzetközi szinten egyaránt elismert tudományos érdemeinek adóztak a szerkesztők. Itt publikált tanulmánya több szempontból is alapozó jellegű a kötet gondolatmenete szempontjából. Bevezetésében az unitárius prédikációkutatás helyzetét veszi számba, rámutatva a legsürgősebb feladatokra. Különösképpen hangsúlyozza a kéziratos források feltárásának, kiadásának és vizsgálatának szükségességét – az e téren tapasztalható lemaradás csökkentése a kötet kiadó kutatócsoport fő vállalása is –, mivel Báthory István 1570-es cenzúrarendeleete után az unitárius prédikációs irodalom a 18. század végéig a kéziratosságba szorult. Balázs professzor úr az unitárius prédikációelméleti gondolkodás, az unitárius *ars prædicandi* vizsgálatát is szorgalmazza a többi felekezet szöveghagyományára irányuló ilyen jellegű vizsgálatokat követve. Tanulmányával az e területen végezhető kutatásokhoz ad mintát a továbbiak-

ban. (E prédikációelméleti megközelítés is indokolja az értekezés kötet- és egységnyitő helyét.) Bár a prédikációírás elméleti alapvetéseit és retorikai kelléktárát tárgyaló unitárius munka nem jelent meg nyomtatásban, a felekezet prédikátorainak műfajelméleti gondolkodása valamennyire megragadható a más felekezetű prédikációelméletek unitárius receptálásának tanulmányozásán keresztül. Balázs Mihály néhány, a kolozsvári akadémiai könyvtár anyagában található kötet elemzésével ilyen felekezeti sajátosságokra mutat rá. A református Bartholomæus Keckermann retorikai munkáinak unitárius recepcióját egyrészt e művek példányaiban fennmaradt unitárius felhasználói bejegyzések, másrészt egy, a 17. század közepén az unitárius Dalnoki Nagy család tagjai által e művek felhasználásával összeállított kézirat alapján körvonalazza. E vizsgálat eredményeire támaszkodva a tanulmány arra a következtetésre jut, hogy a 17–18. századi unitárius beszédszerzők elnézőbben viszonyultak a részletes prédikációbevezetőkhöz, mint a kortárs református, s különösen a puritánus prédikátorok.

A kötet következő két tanulmánya fontos új eredményeket hoz Dávid Ferenc prédikatori tevékenységével kapcsolatosan. Lovas Borbála elemzése Dávid Ferenc 1569-ben Gyulafehérvárott kinyomtatott, erősen dogmatikus jellegű, a legfontosabb unitárius tanításokat fejtegető beszédekből álló

prédikációgyűjteményének kutatás-történetéből indul ki. A nyomtatvány fennmaradt példányainak számbavétele után ismerteti a kötet kiadási körülményeit, majd elemzi a kiadvány nyomdai jellegzetességeit és felépítését. Részletesen kitér a kötet János Zsigmond fejedelemhez és az olvasóhoz intézett ajánlásaira – a két szöveg a mellékletben olvasható –, s a címlap nyomdatechnikai megoldásait is elemzés tárgyává teszi. Lovas felhívja a figyelmet egy, a kutatás által elhanyagolt, a kolozsvári akadémiai könyvtár református gyűjteményében őrzött példányon fennmaradt, részben piros betűkkel szedett címlapvariánsra is, amelyet összevetve a korábban számontartott fekete-fehér változattal, arra következtet, hogy a díszesebbet a reprezentatív célú példányok élére szánták. Különösen izgalmas a tanulmány utolsó tartalmi egysége, amely a prédikációskötetnek a példányok bejegyzései és a másolati példányok alapján kirajzolódó utóéletével foglalkozik. Míg a hitviták korának más felekezetű olvasói esetenként keresetlen szavakba öntötték egyet nem értésüket a margón, a prédikációgyűjtemény példányai unitárius olvasók nyomait is őrzik. Érdekes filológiai adalék a Dávid Ferencnek tulajdonított *Epitaphium* az egyik példány kötéstábláján megőrzött, eddig ismeretlen szövegvariánsa. A Marosvásárhelyi Kódexként számontartott, vegyes tartalmú unitárius kézirat egyik prédikációjának Dávid

Ferenc beszédegyűjteményére visszamenő passzusait elemezve Lovas Borbála felhívja a figyelmet a dávidi korpusz további tudományos vizsgálatának szükségességére, hiszen a felekezetalapítóról szóló szövegeket a 19. századtól szinte napjainkig meghatározta a kultikus beszédmód.

Szintén a kultikus beszédmód kutatásnehezítő voltára világít rá tanulmányának elején a Dávid Ferenc prédikátori teljesítményét méltató történeti és irodalomtörténeti munkák állításainak összefoglalása kapcsán Kovács Sándor, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet professzora, aki az unitárius egyháztörténet széles körű kutatásában szerzett több évtizedes tapasztalatával csoporttagként segíti az unitárius prédikációkat kutató fiatal közösség munkáját. A kolozsvári egyháztörténész a *Keresztény Magvető* hátszójain (2017/2–3) külön tanulmányban is foglalkozott a Dávid Ferenc köré épült kultusz vizsgálatával. Jelen írásában a felekezetalapító prédikátori tevékenysége kapcsán öröklődő, a kultikus beszédmód által befolyásolt, kimerevedett Dávid Ferenc-kép tudományos elemzésen alapuló meghaladására mutat példát. Elemzése során az Atyais-tentről, a Messiásról és a Szentlélekről szóló, az unitárius teológiai tanítás szempontjából sarkalatos fontosságú fejtegetéseket tartalmazó prédikációszövegeket elhelyezi a kor egyházi beszédeinek kontextusában, valamint a dávidi életmű hálójában, rávilágítva

szerzőjük teológiai-dogmatikai fejlődésében elfoglalt helyükre. A vizsgálat fő szempontja azonban annak felderítése, hogy a prédikátor feladataira, a beszédek elhangzására utaló részek, illetve a gondolatmenet bonyolult vagy gyakorlati jellege alapján milyen célközönség körvonalazható a dávidi prédikációk eredeti címzettjeként. A tanulmány meggyőzően érvel amellett, hogy a nyomtatásban megjelent beszédek nem átlagos unitárius hívók lelki épülésére készültek. A hitviták hevében és az alakuló egyház szervezésének gondoljai közepette megszülető szónoklatokat Dávid Ferenc a gyulafehérvári fejedelmi udvarban, illetve a hitvitákra érkező unitárius lelkészeknek tartott, „lelkész-továbbképző” jelleget öltő istentiszteleteken mondhatta el.

A hitviták világát idézi meg Varga Réka szegedi doktorjelölt tanulmánya, aki Bogáti Fazakas Miklóssal és a szombatos kódexekkel, újabban pedig a Pécsi *disputával* foglalkozik. Jelen kötetbeli tanulmányában is Válaszúti Györgynek az 1588-as baranyai református–unitárius hitvitát megörökítő Pécsi *disputájával* (a továbbiakban *Disputa*) foglalkozik. Azt vizsgálja, hogy milyen szerepet szánt Válaszúti antitrinitárius hitelvek igazsága mellett lándzsát törő szövegében a pécsi polgároknak. Varga amellett érvel, hogy a vita szervezésében és időnként a vitában magában is felszólalni kívánó polgárok aktív szerepe összefüggésbe hoz-

ható a görög antitrinitárius teológus, Jacobus Palæologus tanaival, akinek művei nagy hatást gyakoroltak Válaszútiára. A fiatal irodalomtörténész szerint Válaszúti a török hódoltsághoz – amelynek világát a *Disputa* jól tükrözi – tartozó Pécsett felsőbb uralkodóosztály híján a vitában gazdaságilag is motivált polgárságra osztja az unitárius tanok terjesztésében Jacobus Palæologusnál az arisztokrácia által játszott szerepet.

A kötet következő szerzője, a többek között Jacobus Palæologus filozófiai gondolkodásával is foglalkozó, szintén Szegeden tevékenykedő és jeles unitáriuskutatóként számontartott filozófiatörténész, Simon József, akinek tollából itt a prédikációiról méltán nevezetes unitárius püspök, Enyedi György filozófiai gondolkodásáról olvashatunk tanulmányt. A filozófiatörténész Enyedi György három prédikációját (167., 68., 84.) elemzi filozófiatörténeti szempontból, számolva a műfajból fakadó módszertani nehézségekkel. A politikai alá- és fölérendeltség kérdéskörén belül a világi hatalom iránti engedelmesség kötelessége és a belső lelki szabadság viszonyát tárgyaló beszédekben megragadhatóak a természetjogi gondolkodás jellemzői. Simon ezeket a politikaelméleti eszméket a protestáns természetjogi gondolkodással, Melanchthon eszmerendszerével rokonítja. Rámutat viszont az Enyedi és Melanchthon természetjogi

elképzelései közötti különbségre is, amely az eredendő bűnről alkotott eltérő felfogásukból fakad.

A kötet egyik szerkesztőjeként már fentebb bemutatott Szigeti Molnár Dávid tanulmány szerzőként az unitárius prédikációs gyakorlat feltérképezéséhez az eddigiekhez képest rendhagyó forráshoz nyúl az unitárius prédikációs irodalom és praxis „hagyományos” forrásainak – a kötet több szerzője által is hangsúlyozott – szűkösége miatt. Szigeti Molnár ugyanis 16–18. századi egyházfegyelmi fórumokon készült – parciális, főkonzisztórium, zsinati és vizitációs – jegyzőkönyveket vizsgál, amelyekben gyakran szerepelnek a prédikációs gyakorlatra vonatkozó normák, illetve azok áthágása miatti intések. Az anyagból kinyert adatokat a tanulmány szerző három csoportra osztja. Először a hívek prédikációhallgatással kapcsolatos normasértéseit tárgyalja (pl. prédikációhallgatás elmulasztása, illetlen viselkedés a templomban). Ezután következnek a papokra vonatkozó feljegyzések, amelyek jóval sokrétűbbek, s természetesen sokkal több adatot tartalmaznak a prédikálással kapcsolatos elvárásokról. A normaszegések között szerepel a bevett unitárius tanítástól való eltérés, másrészt a dogmatikai változásokat rögzítő határozatok nyomot hagytak a prédikációs szövegek hagyományozódásán. Azok a 17–18. századi előírások, amelyek a dogmatikai jellegű prédikáció helyett az erkölcsi tanítás előtérbe helyezését

javasolták, jelentősen alakították a kéziratosságban hagyományozódó szöveganyagot, illetve lehetővé tették/megkönnyítették az interkonfesszionális kölcsönzéseket a kompilációs eljárás során. Az 1695-ös végzés, miszerint a zsinat felül kellett hogy vizsgálja a papok prédikációs szövegeit, a kézirat források jellegét változtatta meg. Végül a tanulmány a paphiány miatt prédikálásra kötelezett iskolamesterek normaszegéseit, illetve egy rövid exkurzus erejéig a halotti prédikációra vonatkozó adatokat tárgyalja.

A tanulmánykötet felét kitevő, az unitárius prédikációt vizsgáló írások után következik a 16. századi katolikus szentbeszédekről szóló rész, amelyben két, Telegdi Miklós pécsi püspök Nagyszombatban kiadott *Agendarius*-át – a misén és zsolozsmán kívüli szertartásokat tartalmazó szerkönyvét – elemző tanulmány foglal helyet, amelyek az ELTE Vallástudományi Tanszékén Földváry Miklós vezetésével folyó liturgiátörténeti kutatásokat reprezentálják. Lenyó Orsolya a magyarországi forrásanyagból mind tartalmilag, mind szerkezetileg kiemelkedő *Agendarius* gyóntatási útmutatóját a korabeli európai penitenciálék tükrében vizsgálja. A magyar szöveget olyan korabeli európai ordókkal hasonlítja össze, amelyek népnyelvű szövegeket, exhortációkat (buzdításokat) és lelkitükröt, valamint gyónási titokról szóló toldalékokat tartalmaznak. Az összehasonlítás nyomán a szerző megállapítja, hogy Telegdi gyó-

nási útmutatója elég különleges Európában, bár máshol is kerültek a hasonló szerkönyvekbe népnyelvű betétek, exhortatiók. Telegdi művének sajátossága az erőteljes pszichológiai érzékenység, amelyet a fiatal kutató a protestantizmus terjedése által jelentett kihívással hoz összefüggésbe.

Varga Benjámint a Telegdi-féle *Agendarius* két halotti prédikációs mintabeszédét veti össze tanulmányában. A műfaji normáktól eltérően e latin szertartáskönyv két magyar temetési beszédet közöl. A második beszéd a mű Telegdi püspök halála után megjelent második kiadásának függelékében szerepel, nem a temetéssel foglalkozó fejezetben, mint az első. A két beszéd vázlatát összevetve Varga arra a következtetésre jut, hogy a második beszéd háttéranyag, kiegészítés szerepét töltötte be, elmélkednivalót kínált, s talán műveltebb közönség számára készült.

A kötet lutheránus és református prédikációs kötetekkel foglalkozó harmadik tematikus egységét Maczák Ibolyának, az ELKH – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársának a tanulmánya nyitja. A kora újkori prédikációk forráshasználatáról, kompilációs eljárásairól számos kitűnő tanulmányt jegyző szerző itt a nyugat-dunántúli református Beythe István prédikációírói gyakorlatát vizsgálja az 1548-ban Németújvárott kiadott négykötetes prédikációgyűjteménye, illetve egy hozzá kötődő kéz-

irat alapján. Beythe igemagyarázó gyakorlata jelentősen eltér tiszántúli hitrosainak prédikációs gyakorlatától. Míg azok elvetik a perikópák szerinti szentírás-magyarázatot, a dunántúli prédikátor beszédei a perikópa-rendszert követik, s a beszéd szerkezetét, szövegtagolását tekintve is eltéréseket mutatnak például Melius Juhász Péter gyakorlatához képest. A tanulmány kiemelten foglalkozik azzal, hogy a szentek ünnepére előírt perikópák Beythe-féle magyarázata hogyan viszonyul a szentek ünnepeinek megtartására vonatkozó korabeli protestáns gyakorlathoz. Maczák Ibolya rámutat, hogy Beythe a perikópák magyarázata során igyekezett az adott szent alakjának biblikus megjelenítésére koncentrálni, amennyiben ez lehetséges volt, máskor az életrajzi jelleget hangsúlyozta, vagy a szent alakjának allegorikus értelmezését választotta.

A 16–17. századi prédikációkban megjelenő apokaliptikát kutató Sebestyén Ádám dolgozatában az utolsó idő eljövételének kiszámítási módszereit vizsgálja a lutheránus Bornemisza Péter *Postillájában*. Az erre vonatkozó szövegrészletek részletes elemzése során az ELTE-s doktorandusz négyféle, a biblikus hagyományra visszamenő kalkulációt tárgyal. Az illető Bornemisza-szöveghelyeket a német teológus, Andreas Osiander *Coniecturae* című művével összevetve kimutatja, hogy a magyar szerző az apokalipszis időpontjának kiszámítására vonatkozó

megállapításai erre a kortárs munkára mennek vissza.

Szintén egy résztema 16. századi prédikációirodalombeli megjelenését tárgyalja Kelemen Fruzsina kolozsvári doktorandusz, akinek kutatási témája a gyermekség a kora újkori legendákban és prédikációkban. Írásában a vízkereszt utáni első vasárnapra írt prédikációkkal foglalkozik. Az ünnepre kijelölt evangélium (Luk 2,41–52) a gyermek Jézus templomi látogatása. E bibliai perikópát magyarázó 16. századi prédikátorok a gyermek Jézus alakjából kiindulva a gyermekek erkölcsi sajátosságairól, nevelésükről, főként pedig a szülők és gyermekek kötelességeiről beszélnek. Kelemen Fruzsina ezen szövegrészek alapján Kulcsár György, Bornemisza Péter, Telegdi Miklós és Beythe István posztilláinak gyermekképét veti össze rámutatva arra, hogy a köztük megragadható különbségek nem felekezeti, sok az átjárás a különböző szerzők ezen erkölcsi jellegű beszédei között.

A kötet utolsó tanulmányát jegyző debreceni néprajzkutató, Kavecsánszki Máté azt mutatja meg, hogyan válhatnak a 16. századi egyházi források, köztük prédikációszövegek, a táncantropológiai kutatások forrásává. Miután felvázolja a tánckultúra történet-tudományi megközelítésének főbb elméleti és módszertani szempontjait, különböző protestáns morálteológiai források – zsinati végzések tiltásai, ér-

tekezések, disputációk és prédikációk – táncsal, táncalkalmakkal és a tánc szokáskörnyezetével kapcsolatos fontosabb mentalitástörténeti sémáit igyekszik megrajzolni. Bornemisza Péter, Tolnai Decsi Gáspár és Kulcsár György műveiből merítve veszi sorra a 16. század táncsal kapcsolatos főbb toposzait (pl. a táncalkalom lehetőséget teremt a bűnre, a tánc ördögi eredete és végzetes következményei stb.). Elemzése során rámutat arra, hogy e toposzrendszer, amely szervesen folytatja a középkori táncellenes szövegek hagyományát, felekezetifüggetlen – akárcsak az előző tanulmány gyermekkel, neveléssel kapcsolatos, szintén topikus tételei. Kavecsánszki azt is hangsúlyozza, mennyire fontos szerepe volt a táncra vonatkozó, a 16. században kibontakozó protestáns morálteológiai szabályok közvetítésében a lelkipásztoroknak, illetve a prédikációnak.

A korai unitárius prédikációt a reformáció első generációi beszédtermésének kontextusában vizsgáló, számos kutatási irányt és interdiszciplináris kutatási módszeren alapuló vizsgálatot magába foglaló tanulmánykötet anyaga méltán tarthat igényt irodalom- és egyháztörténész kutatók, de a korszak és az unitarizmus története iránt érdeklődő nagyközönség figyelmére is. A könyv ingyenesen letölthető a kötetet kiadó kutatócsoport honlapjáról.

Korondi Ágnes